УДК 398.34

Г.М. Сөнгатов,
Ф.Х. Җәүһәрова,
А.Д. Батталова

ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ (ТЕЛӘКЛӘР, ӘЗЕР ҖАВАПЛАР, СЫНАМЫШЛАР ҺӘМ ЫШАНУЛАР) ЙОРТ ХАЙВАННАРЫ ҺӘМ КОШЛАР БЕЛӘН БӘЙЛЕ КҮЗАЛЛАУЛАРНЫ ГӘҮДӘЛӘНДЕРҮ

В статье анализируются образцы татарских благопожеланий, примет и ряд текстов, связанных с верованиями. При отборе текстового корпуса авторы уделили внимание только на тех, которые в той или иной степени отражают скотоводческие и птецеводческие традиции народа. По результатам анализа пришли к следующим выводам: в исследуемых жанрах татарского фольклора образцов, связанных со скотоводческими традициями, достаточно много и они дают возможность судить о ментальных особенностях народа по отношению к тому или иному домашнему животному, птице и их разведению.

Ключевые слова: скотоводческие традиции, приметы, верования, благопожелания, ментальность, система питания, средство передвижения.

Фольклорның күп жанрлары халыкның үткәнен, мәдәнияте тарихын өйрәнүдә кыйммәтле чыганак булып саналалар. Без тикшеренү объекты итеп алган теләкләр, әзер җаваплар, сынамышлар һәм ышанулар билгеле бер дәрәҗәдә татар халкының матди мәдәнияте хакында да фикер йөртергә өлеш кертә алалар. Аларда кешеләрнең борынгыдан тупланган тәҗрибәсе, ышанулары, өмет-хыяллары чагылыш таба һәм тормыш-көнкүреш үзенчәлекләре, хуҗалык итү рәвешләре дә гәүдәләндерелә.

Халыкларның дини ышануларында да хайваннарның роле гаять зур һәм төрле була. Алар Алланың юлдашы яки ярдәмчесе санала, күп халыклар үзләренең килеп чыгу тарихларын да хайваннарга барып тоташа дип саныйлар. Борынгы тотемизм – ыруг яки кабиләнең билгеле җанвардан яки коштан барлыкка килгәнлегенә ышану, аннан табыну культы ясау кешенең үзен табигатьтән, беренче чиратта хайваннар дөньясыннан аерып карамавы белән аңлатыла [Соколова, с. 202]. Галимнәр мал-туарның иминлеген явыз күзләрдән саклау, үрчемлелеген киметмәү гамәлләре системасының нигезендә мифологик ышанулар ятуын күрсәтәләр [Җәүһәрова, б. 50].

Төрки телләрдәге йорт хайваннары атамалары бүгенгә кадәр бик аз фонетик үзгәрешләр кичергәннәр. Төркиләр тормышында терлекләрнең зур урын тотуы аларга караган яшь, җенес, нәсел-токым белдерүче терминологиянең нык үсүенә китергән [Щербак, с. 5]. Этимологик анализга нигезләнеп, А.М. Щербак ат, сыер, куй, кәҗә исемнәре һәм

шушы төр хайваннарның тематик төркемнәренә караган атамалар нигездә төрки чыгышлы дип күрсәтә [Щербак, с. 159]. Р.Г. Әхмәтьянов ат асраучылык терминнарын тарихи-семантик яссылыкта тикшерә, төрки чыгышлы кайбер сүзләрнең монгол, бурят һәм калмык телләрендәге охшаш нигезләрен ачыклый. Галим күрсәтүенчә, татар телендә атны төсенә карап аера торган кырыктан артык сүз бар [Ахметьянов, с. 70]. З.Р. Садыйкованың «Татар теленең зоонимик лексикасы» исемле хезмәтендә татар әдәби телендәге һәм сөйләшләрдәге хайван исемнәрен белдергән күп материал тупланып анализлана [Садыкова, с .16].

Йорт хайваннары тоту төркитатарларга электән хас булган һәм әлеге тармак белән матди мәдәниятнең шактый зур өлкәләре бәйләнгән. Кышкы һәм җәйге киемнәр әзерләүдә, азыктөлекнең күп өлешен җитештерүдә һәм туклануда төп өлешне терлекчелек продуктлары алып торган һәм шунлыктан шактый этнографик үзенчәлекләр туугa да сәбәп булган. Ир-егетләрнең җыелмасын, күплеген белдерү өчен *ир-ат* сүзе кулланылу үзе генә дә күп нәрсә турында сөйли. Татар халкында атның ирнең канаты булуын ачып биргән мәкаль-әйтемнәр дә шактый. Сыер һәм кәҗә-сарык исә (керәшеннәрдә дуңгыз да) – беренче чиратта азык-төлек, җылы кием чыганагы.

Терлекчелек күчмә чорда төркиләрнең төп кәсебе булган кебек, утрак тормышка күчкән татарларның да иң төп хуҗалык итү тармакларының берсе булып калган. Ат, сыер, сарык һәм кәҗә асрау бар төбәкләрдә дә табигый шартлар мөмкинлек биргән дәрәҗәдә киң үсеш алган. Татар кешесе, көндәлек тормышы мал-туар белән тыгыз бәйләнгәнлектән, табигать күренешләренә игътибар иткән кебек үк, хайваннарга да сынап караган, холыкларын күзәткән, аларның кәефе һәм үз-үзләрен тотышы үзгәрүгә карап, һава шартларының нинди булачагы, хәтта тормыш-көнкүрештә туачак вакыйгалар турында да нәтиҗәләр чыгарган. Мал асрау күптөрле һөнәр-кәсепләр тууга да китергән: ит, йон сату, тире иләү, бәйләү-тегүчелек, итек басу, мал-туар көтү, хайваннарны дәвалау, ит-сөт ризыклары пешерү кебек эш төрләре мәкаль-әйтемнәр, ырымнар, ышанулар, сынамышлар һ.б. жанрга караган әсәрләр тууга сәбәпче булган.

Галимнәр халык иҗатындагы кайбер афористик жанрлар арасында магик функцияне күздә тотып иҗат ителгәннәре булуын күрсәтәләр. Шундый жанрлардан *теләкләр* сүзнең тылсым ярдәмендә табигать көчләренә, авыруларга, дус-дошман кешеләргә тәэсир итү чарасы буларак карала [Мәхмүтов, б. 31]. Теләкләрне алкышлар һәм каргышлар дигән төркемнәргә аералар. Алкышлар – изге теләкләр. Алкышлар кеше тормышындагы әһәмиятле вакыйгалар вакытында, шатлык-куаныч килгәндә, уңышка ирешкәндә һәм башка шундый очракларда хуплау, теләктәшлек йөзеннән әйтеләләр. Каргышлар – дошман тарафка

адресланган яман теләкләр, шулай ук каршы якның каргышын үзенә кайтару өчен әйтелә торган сүзләр [Мәхмүтов, б. 31].

«Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр» (1987) җыентыгында урын алган теләкләр арасында йорт хайваннарына бәйле сүзләр кулланылганнары күп түгел. *Мал* сүзе *өстәүле мал булсын* (малыгыз артып торсын мәгънәсендә) [Татар халык иҗаты, б. 480] һәм *малыма килсә килсен, башыма килмәсен* (бәла-каза турында) [Татар халык иҗаты, б. 479] дигән алкышларда очрый. Әлеге сүзнең хайван, терлекне генә түгел, гомумән байлык, мөлкәтне белдерүен дә искәртергә кирәк. Татар халык мәкальләрендә исә *мал* сүзе иң киң кулланылышлы гарәп-фарсы сүзләре рәтендә өченче урында тора – 932 тапкыр очрый [Федорова, с. 237]. Терлекчелек продуктлары – ит, май, сөт кебек сүзләр дә изге теләкләрдә урын ала. Мәсәлән, *юлың ак сөттәй булсын* [Татар халык иҗаты, б. 480] дигән теләкне юлга чыгучы кешегә сөт эчергәндә әйткәннәр [Татар халык иҗаты, б. 562]. Түбәндәге теләкләр яшь килен тарафына яңгыраган дип уйларга кирәк: *балдан рәхим итегез, майдан авыз итегез, дөньяда балдай татлы, майдай тук булып гомер итегез; бер кулың майда, бер кулың балда булсын; бәхетле булсын, итләр пешсен, май кайнасын* [Татар халык иҗаты, б. 478] дигән алкышны яңа мичне беренче якканда май сибеп әйткәннәр [Татар халык иҗаты, б. 562]. Ак майдан эретеп ясала торган *сары май* атамасы изге теләктә *(армый эшләгез, сары май тешләгез!)* [Татар халык иҗаты, б. 478] һәм бер антта *(ялганласам җаным кабыргама килсен, сары май тамагыма тыгылсын)* [Татар халык иҗаты, б. 482] теркәлгән.

Әзер җаваплар яки тапкыр җаваплар, шаян җаваплар дип йөртелә торган афористик жанрда йорт хайваннары атамалары еш кына аваз ягыннан охшашланып кулланылалар. Әзер җаваплар гадәттә ритмлы һәм рифмалы булалар, алар сөйләмгә җорлык, тапкырлык бирәләр [Мәхмүтов, б. 32]. Мәсәлән, кем тарафыннан да булса әйтелгән *оят* сүзенә каршы аңа авараздаш *өй-ат* сүзләре парлашып та, аерым да, пауза белән дә бүленеп, каршы кую интонациясе белән дә әйтелергә мөмкиннәр:

– Оят! – Өй ат булса, күптән җигеп китәр идек;

– Оят! – Өй-ат Мәкәрҗәдә кыйбат, барып алырга ерак;

– Оят! – Өй – ат, сыер – кәләт [Татар халык иҗаты, б. 487].

Сорауга җавап рәвешендә әйтелгән әзер җавапларда башка йорт хайваннары исемнәре дә шактый очрый. Мәсәлән:

– Бушлаймы? – Бушлай сыер гына мышный [Татар халык иҗаты, б. 478].

– Кая бардың? – Эт туена кода булып бардым [Татар халык иҗаты, б. 485]. Юкны бушка аударып йөргән кеше авызыннан җаваплана.

– Бер казанга ике тәкә башы сыямы? – Мөгезсез булса сыя, мөгезле булса сыймый [Татар халык иҗаты, б. 486].

– Нишлисең? – Дуңгыз дагалыйм [Татар халык иҗаты, б. 485]. Юк эш белән шөгыльләнүне аңлата.

– Кайчан? – Бозау агачка арты белән менгәндә [шунда ук]. Беркайчан да булмаячак эш турында әйтелә. Шул ук мәгънәне хайван атамасы кулланылган башка бер әзер җавап та белдерә:

– Кайчан? – Карт алаша тай булганда [шунда ук].

Татар фольклорында йорт хайваннары төп персонаж булган үзенчәлекле жанрларның берсе – сынамышлар. Алар «киләчәктә һава хәлләренең, ашлык, яшелчә, җиләк-җимеш уңышының ничек булачагы хакында алдан ук хәбәр бирү максатына хезмәт итәләр» [Мәхмүтов, б. 29]. Халык хәтерендә беркетелеп, күпьеллык тәҗрибәләрне саклый һәм яшь буынга тапшыра килгән сынамышларда татарның тормыш алып баруында төп көч булган атны күзәтүе, сыер, кәҗә, сарыкларның һәм йорт кошларының үз-үзләрен тотышларына карап һава торышын билгеләве, ел фасылларының нинди булачагын фаразлау һ.б. чагылыш таба. Бер төркем сынамышларда гомумән хайваннар турында сүз бара. Мәсәлән: *юеш, яңгыр, былчырак буласы булса, хайваннар тик тормый; яз көне хайван аяк эзләре эресә, җылытыр* [Татар халык иҗаты, б. 503]; *яз көне терлекләр башлап көтүгә чыкканда авызларына үлән яки тамыр кабып кайтсалар, терлекләргә ул җәй азык начар булыр* [Татар халык иҗаты, б. 512].

Ир-атның тугры юлдашы булган ат, беренчедән, йорт-хуҗалыктагы барлык эшләрне җигелеп тартучы хайван. Сукалау-тырмалау, чәчү-уру, көлтә ташу, печән һәм утын, су алып кайту – һәммәсе дә аның ярдәмендә башкарылган. Сабантуйлар өчен чабышкылар әзерләү, җиңелгә җигәргә яхшы атлар тоту да хәллерәк татарларга хас күренеш булган. Тагын да элегәк исә атның иң төп вазифасы яуда катнашу булган. Атның үзен төрле рәвештә тынычсыз тотуын халык гадәттә яңгырга юраган. Мәсәлән: *ат аягын тибенсә, яңгыр булыр; ат борынын тарта: бу көннәр явым булыр; ат көтүдә яки кырда йөргәндә үзлегеннән суга керсә, яңгыр булыр; ат пошкырынса, искәнсә, яңгыр булыр; иртән көтүдә атлар тыпырчынып, тибенгәләп торса, ул көн яңгыр була* [Татар халык иҗаты, б. 500]. Атка бәйле сынамышлар арасында көннең җылы яки буранлы булачагын хәбәр итә торганнары да бар: *ат юлга ятса, буран булыр; ат ятып торса, җылы булыр* [Татар халык иҗаты, б. 500]; *әгәр ат торганда арт аягы белән типкәләсә, һава җылыныр* [Татар халык иҗаты, б. 503].

Йорт хайваннарыннан сыер, үгез, сарык, дуңгызны күзәтеп барлыкка килгән сынамышларга мисаллар: *өлкәр җиргә төшкәндә, сыер суга төшә.* Өлкәр – Үгезбозау йолдызлыгындагы Иләк йолдыз төркеменең халыкча исеме [Татар халык иҗаты, б. 495]. Өлкәр горизонтта торган чакта бик эссе булып, көндезләрен сыерларның кызулыкка чыдый алмыйча суга кереп ятулары күздә тотыла [Татар халык иҗаты,

б. 563]; *сыер арт аягын калтыратса, салкын булыр; сыер сауганда сөт шаулап күбекләнсә, яңгыр булыр; сыер сауганда җилененең имчәк очы салкын булса, көн суытырга булыр* [Татар халык иҗаты, б. 502]; *үгез төш ягына таба борынын сузып торса, һәмишә ялангаласа, яңгыр булыр* [Татар халык иҗаты, б. 504]; *көн, һава яхшы буласы булса, сарыклар сикерешеп чабалар* [Татар халык иҗаты, б. 501]; *чучка авызына печән тешләсә, салкын була; яңгыр буласы булса, дуңгызлар чыркылдаша* [Татар халык иҗаты, б. 503] һ.б. Татар халкының сынамышлары арасында эт белән мәченең табигатенә нигезләнеп барлыкка килгәннәре дә шактый. Мәсәлән: *эт абзарда ятса, көн суытыр; эт аунаса: кышын – буран, җәен – тузан, җил була* [Татар халык иҗаты, б. 503]; *мәче битен бик озак юынса – озак яңгыр булыр; бик бөгәрләнеп ятса – суык булыр, стенаны тырнаса – һава бозылыр; песи мич башына менеп ятса – суык, идәнгә, җиргә ятса – җылы буласы* [Татар халык иҗаты, б. 502] һ.б.

Татар кешесе үз каралтысындагы йорт кошларының үз-үзләрен тотышларын да күзәткән, аларга карап гадәттә көннең, елның ничек булачагын фаразлаган. Мисаллар: *каз аягын күтәреп торса, салкын була; казлар суда чумып-чумып уйнаса, яңгыр була* [Татар халык иҗаты, б. 501]; *үрдәк коенса, салкын булыр; үрдәкләр суда кагынып кычкырсалар – яңгырга. Әгәр суда шыпырт кына торсалар – яшен булыр* [Татар халык иҗаты, б. 504]; *яңгыр алдыннан күркәләр җирдә аунар, кагыныр* [Татар халык иҗаты, б. 503]; *әтәч каралты арасына кереп кычкырса – һава бозылыр, югары урынга менеп кычкырса – аяз булыр; өйлә вакытында әтәч кычкырса, көн алышына* [Татар халык иҗаты, 504]; *әтәчләр өзлексез кычкырсалар, ашлык уңар* [Татар халык иҗаты, б. 512]; *сентябрь башларында тавыклар каурыйларын коя башласалар, ел суык була; тавык бер аяк белән басып торса, өй түбәсенә очып менсә – суык булыр* [Татар халык иҗаты, б. 502] һ.б.

Алдан нәрсә булачагын әйтү, юрау ягыннан сынамышларга якын торган ышануларда да төрле эш-хәлләр, вакыйгалар йорт хайваннарының үз-үзләрен тотышлары үзгәрүе белән бәйләп карала. Ышануларның эчтәлеге, еш кына, халыкның борынгы үткәненә, аның иске гореф-гадәтләренә, йола-ритуалларына барып бәйләнә. «...ышанулар тылсым, магия белән белән тыгыз үрелгәннәр» [Мәхмүтов, б. 30]. Шуннан чыгып, галимнәр аларны хорафатларга нигезләнгән жанр дип тә күрсәтәләр, шул ук вакытта ышануларның халык күңеленең көзгесе булуын, халыкның уй-теләкләрен, хыялөметләрен, шатлык-куанычларын гәүдәләндерүче әсәрләр икәнлеген дә әйтәләр [шунда ук].

Татар халкында ир-атның күкрәге, аяк-кулы йонлы булса, аңа бәхет билгесе итеп карау булган. Әйтик, *төкле аягың белән!* дигән теләктә балтыры йонлач кеше килгәч, өй, гаилә бәхетле булыр дигән ышаныч чагылыш

тапкан. *Аягы йонлы – мал-туардан бәхетле булыр* [Татар халык иҗаты, б. 485] дигән ышану да нәкъ шундый тәҗрибә-күзәтүне чагылдыра.

Кайбер ышануларда абзар иясенең холкы һәм гамәлләре сурәтләнә. Әйтик, аның яраткан һәм яратмаган хайваннары була: *абзар иясе яраткан атларының ялын үрә; кура* (абзар) *иясе атны яратмаса, атланып йөреп атны тирләтеп бетерә, кыйный, ашатмый икән* [Татар халык иҗаты, б. 514].

Ишек өстенә яки ишеккә ат дагасы кадаклап кую татарларда гына түгел, башка халыкларда да таралган. «Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр» китабында моңа караган ышануның Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фольклор фондыннан алынган түбәндәге варианты теркәлгән: *ишек астына ат дагасы кадаклап куялар. Шулай иткәндә аяк арасыннан өйгә шайтан керми, ди* [Татар халык иҗаты, б. 514].

Ышану-юрауларның бер өлеше хәвеф-хәтәрне кисәтү, кешене саклыкка-уяулыкка чакыру һәм чисталыкка, тәрбиялелеккә чакыру чарасы да булып тора: *хайван сатканда йонын йолкып калырга кирәк: токымы китмәсен дип* [Татар халык иҗаты, б. 517]; *тәрәзәдән сөяк ташлама – өйгә яшен керер* [Татар халык иҗаты, б. 515]; *сөтне кояш баегач бирергә ярамый – сыерның сөте кими* [Татар халык иҗаты, б. 517]; *ерак юлга чыкканда ат тугарылса, юлда зыян килә* [Татар халык иҗаты, б. 516]. Ахыргы мисал юлга чыгар алдыннан яхшылап, игътибар һәм төгәллек белән әзерләнергә куша.

Сынамышлардагы кебек үк, ышануларда да эт-мәченең холкы үзгәрүенә, үзен ничек тотуына карап булачак хәлләрне, һава торышын юрау киң таралган. Мәсәлән: *йортта эт җир казыса – мәет, чикерткә сызгырса – янгын, таракан качса – ачлык* [Татар халык иҗаты, б. 516]; *эт уласа, бәхетсезлек була* [Татар халык иҗаты, б. 517]; *авылда янгын булса, йорттагы мәчене карарга кирәк: әгәр янгын йортка килмәс булса, мәче тыныч кына утырыр. Әгәр куркыныч киләсе булса – мәче чыгып качар* [Татар халык иҗаты, б. 516]; *әгәр мәче ишек тупсасына утырып битен юса – кунак килә. Әгәр икенче урынга күчереп куйгач та битен юуны дәвам итсә – куна килә* [Татар халык иҗаты, б. 517].

Татар кешесе электән каз асрарга яраткан, каз күп булу йортта муллык, байлык билгесе булып саналган. Шунлыктан, каз бәпкәләре күп чыксын дип һәм исән-сау үссеннәр өчен, халык төрле ышану-ырымнарга таянып төрле йолалар башкарган. Мисаллар: *каз бәпкәләре чыккач, йомырка кабыкларын озын чыбыкка тезеп чорма кыегына кыстырып куялар: бәпкәләр югалмый; каз йомырка өстендә утырган вакытта киек казлар килгәнне күргәч, каз оясына бер уч салам кертеп салалар: бәпкәләр киек казлар шикелле тезелеп, күп булып чыга; каз өмәсеннән чыгып киткәндә тастымалны хуҗа башына салып чыксаң, киләсе елга каз күп*

уңа имеш [Татар халык иҗаты, б. 516]; *төнлә туган кешегә – кара каз, көндез туган кешегә – ак каз, таң алдында туган кешегә – ала каз адарыналар: шулай төсләре туры килгәндә генә казлар үрчи имеш* [Татар халык иҗаты, б. 517] һ.б.

Югарыда тикшерү өчен алынган мисаллар – күптәннән халык телендә йөргән һәм язып алынган ядкәрләр. Күп төбәкләрдә йорт хайваннары тоту кими барганлыктан, әлеге жанрлар малтуарга, терлекчелеккә караган материаллар белән тагын да тулыланыр, баер дип фаразлап булмый. Бу юнәлештәге фольклорлингвистик эшчәнлекне киңрәк җәелдерү өчен, язма мирасыбызга мөрәҗәгать итү, төрле фондлар һәм архивлар тупланмаларын өйрәнү, экспедицияләрдә максатчан материал җыйнау кирәк булачак.

Мәкалә Россия фундаменталь тикшеренүләр фонды (РФФИ) финанс ярдәме белән һәм Татарстан Республикасының 17-14-16021 номерлы фәнни проеты кысаларында нәшер ителә.

Әдәбият

Ахметьянов Р.Г. Некоторые названия лошадей в татарском языке // Советская тюркология. 1975. № 2. С. 69–76.

Җәүһәрова Ф.Х. Татарларда мал тоту традициясенә бәйле мифологик күзаллаулар // Татар халык иҗаты. Фәнни эзләнүләр һәм фольклор үрнәкләре. Казан: Ихлас, 2012. 7 китап. Б. 50–52.

Мәхмүтов Х.Ш. Татар халкының афористик иҗаты // Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. Б. 5–36.

Садыкова З.Р. Зоонимическая лексика татарского языка. Казань, Татар. кн. изд-во, 1994. 130 с.

Соколова З.П. Культ животных в религиях. М.: Наука, 1972. 215 с.

Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 592 б.

Федорова Э.Н. Татар халык мәкальләрендә гарәп һәм фарсы алынмалары. Казан: Казан дәүләт ун-ты, 2004. 249 б.

Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 82

Сөнгатов Гафур Мәсгут улы,
филология фәннәре кандидаты, Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге фәнни хезмәткәре

Җәүһәрова Фәнзилә Хәким кызы,
филология фәннәре кандидаты, Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге җитәкчесе

Батталова Алсу Дамир кызы,
филология фәннәре кандидаты, Республика традицион мәдәниятне үстерү үзәге фәнни хезмәткәре